

„A szöveg nem létezik”

author: Louis Hay

Louis HAY, „A szöveg nem létezik. Megjegyzések a genetikus kritikához”, ford. ACÉL Zsolt = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 318–338.

LOUIS HAY

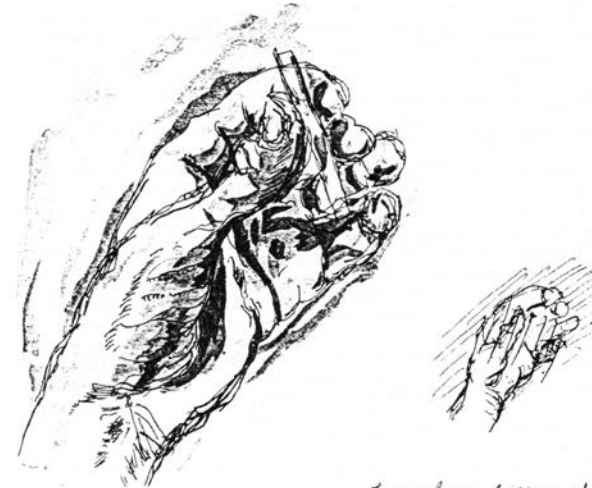
„A szöveg nem létezik”

Megjegyzések a genetikus kritikához

Tíz évvel ezelőtt Jacques Petit ezzel a megállapítással összegezte azt az első vitát, amely a szöveg megalkotásával és az irodalmi kéziratokkal foglalkozott.¹ Nemi időbeli távlatból visszatekintve, már nem is annyira a kihívó (vagy inkább beletörődő?) megfogalmazás a meglepő, mintsem az időpont. Elég pontosan jelzi azt a pillanatot, amikor a szöveg új kérdéseket provokált, és ezzel együtt valamiféle nézőpontváltáshoz vezetett. Ugyanekkor jelent meg a színen egy új kritikai irányzat, melyet ma „genetikus” jelzővel illetnek, éppen ezért érdemes föltenni a kérdést, hogy mi is a kapcsolat a két esemény között. Azonban még mielőtt keletkezésről és szövegről beszelnénk, meg kell határoznunk – vagy egyszerűen csak vissza kell adnunk – e szavak tényleges jelentését. Vagyis vissza kell mennünk az időben, messze elhagyva az előző évtizedet.

A szöveg fogalma valójában egy rendkívül különleges történelmi fejlődés eredménye: kezdődött egy hosszú ideig tartó, stabil időszakkal, majd, nem is olyan régen, ezt váltotta föl egy újabb, folytonos átalakulásokkal teli rövid korszak. Az első időszak a monasztikus középkor világába vezet vissza minket, ugyanis a 13. századtól a különféle európai nemzeti nyelveken adatható a szöveget jelölő *textus* szó új, ma is elfogadott jelentése: ’szöveg’. A modern kor kezdetén a középkori hagyomány által kodifikált jelentést rögzítették minden változtatás nélkül, és a Francia Akadémia értelmező szótára 1786-ban a következő meghatározását adta: „egy szerző saját szavai, szembeállítva a jegyzetekkel, magyarázatokkal és kiegészítésekkel”. A szó használatára adott példák pedig a következők: „a Szentírás szövege. Tiszta, rögzített formájú szöveg. Helyreállítani egy

¹ *Les manuscrits: transcription, édition, signification. Colloque CNRS – ENS, Paris, 1975, szerk. Guy ROBERT, Presses de l’École normale supérieure, Paris, 1976 (Actes).*

Cette forme est l'œuvre
des plis de chair et de
cette ou un segment
dans les effets du
sens, de l'écriture, et
ad sous l'effet de
forces multiples dépendant
ou in dépendantes que
s'accumulent entre elles
dans l'immobilité de la
main.

tu as beau décrire les
mains ou d'autres choses exactement
une infinité de fois, tu n'arriveras
jamais à percevoir la forme dans une
de l'intelligence de ses possibilités et, en
non seulement dans certains traits mais, comme
les plus commodes de la main selon les gestes
selon l'écriture.
L'écrit donne par lui-même un certain pas
de l'écrit pour arriver à l'écriture de celui-ci
et donner d'un coup le garant de des observations
qui chacune se traduisent en traits
Alors on peut se servir de ce qui s'en suit
et on a rendu l'écriture, rendue l'écrit
c'est l'écrit.

A rajzok és az ábrák át- és átszövik a diskurzusokat, sokszorozzák a jelentésszerkezeteket, tágitják a lehetséges olvasatok rendszerét (Paul Valéry, *Jegyzetek*, CNRS kiadása).

szöveget.”² Alaposan végiggondolt rendszerrel van dolgunk, amely két ellentétes mező kontrasztív meghatározásából tevődik össze: a szöveg fogalma („saját szavak”) áll szemben a kiegészítésekkel („jegyzetek”, „magyarázatok”). A szerepek mindkét területen szilárdan meg vannak határozva: a szöveg „tisztá, rögzített formájú”, ami azt jelenti, hogy a forma

² *Dictionnaire de l'Académie française (nouvelle édition), II., Pierre Beaume, Nismes, 1786.*

betű szerinti állandósága kezeskedik a jelentés tisztaságáért; a társadalmi hagyományozódás feltételei biztosítják a szellemi hagyomány jogszerűségét. Ez egyszerre meghatározza a magyarázat feladatát is: a filológia a betű fölött öröklik (kötelessége „helyreállítani a szöveget”), a kommentár pedig a jelentésre vigyáz. Ugyanakkor a „Szentírásra” történő hivatkozás eszünkbe idézi, hogy ebben az elrendezésben a szent és profán kérdése áll a középpontban. A kritikai kiadás – akkor is, ha szekularizált – még sokáig őrzi az eredeti küldetésére utaló ismertetőjegyt: a mai napig arra törekszik, hogy ítélkezzen, véleményt formáljon a szöveg legitimitásáról.

Ez a nyom pedig egyre mélyebb lesz, ahogy a hagyomány átível a kultúra minden területén és rögzül az évszázadok során. Adelung német szótára a Francia Akadémia közel egy időben megjelent kiadványát visszahangozza, amikor a szöveget úgy határozza meg, mint:

Egy író szavai, megkülönböztetve azok magyarázatától [...]; ebben az értelemben különösképpen szövegeknek nevezhetők azok a bibliai helyek, amelyekről a prédikáció szól. [*Die Worte eines Schriftstellers, zum Unterschiede zu der Auslegung derselben {...} in welchem Verstande besonders die biblischen Stellen über welche gepredigt wird, Texte heißen*]³

Nagy-Britanniában Richardson nagyszótára ugyan később jelent meg, de különösebb változás nélkül hasonló meghatározást ad: „írott alkotás, amely szemben áll a megjegyzésekkel, kommentárokkal”. Chaucerből meríti a példát: „a pusztá szöveg, mely nem szorul magyarázatra”, és a szócikk írói ezt így pontosítják: „szorosabb értelemben a szöveg minden olyan, a Szentírás szövegéből merített részlet, amely szónoklat vagy szentbeszéd tárgya”.⁴

E fölfogás kanonikussá vált, és a kulturális átalakulás hosszú folyamata során meglepő módon változatlan maradt. Bő évszázaddal a Francia Akadémia kiadványa után Pierre Larousse munkája – még ha szel-

³ *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der hochdeutschen Mundart*, V., szerk. Johann Christoph ADELUNG, Breitkopf, Leipzig, 1786.

⁴ *New Dictionary of the English Language*, II., szerk. Charles RICHARDSON, Pickering, London, 1837.

lemisége és módszere teljesen más is – szinte szóról szóra idézi a meghatározást: „Egy szerző saját szavai, ellentétben a kommentárokkal. [...] A Szentírás szövege. [...] Helyreállítani egy szöveget.”⁵ Az idő múlására pusztán két dolog utal (ha egyáltalán utal): egyrészt a Biblia „Platón szövege” mellett szerepel példaként, másrészt a szöveggel szembenálló fogalmak között felbukkannak a „fordítások”. Ugyanakkor a Grimm testvérek hatalmas vállalkozásában, a *Wörterbuch*-ban ez olvasható:

Az eredeti, alap- vagy összöveg szemben a fordítással [...], egy írásmű főszövege szemben a magyarázatokkal és megjegyzésekkel, szűkebb értelemben egy prédikáció vagy beszéd alapjául szolgáló bibliai hely. [*Der Original – Grund – Urtext im Gegensatz zur Übersetzung {...}, die Hauptworte einer Schrift im Gegensatz zu den Erläuterungen und Anmerkungen, im engeren Sinne der Grundspruch {Bibeltext} einer Predigt oder Rede.*]⁶

Ha egy egész évszázadot, vagyis saját korunkig ugrunk előre az időben, akkor azt láthatjuk, hogy a jelentésszerkezet változatlan maradt az utóbbi évtizedig: „egy szerző saját szavai, egy jogszabály (szemben a magyarázatokkal)” – így szól a *Grand Larousse* 1964-es kötetének meghatározása.⁷ „Egy írásmű, előadás szó szerinti szövege; a prédikáció alapjául szolgáló bibliai hely” – ez pedig a Brockhaus definíciója; ekkor még 1973-ban járunk.⁸

A változásra utaló első jel tudtommal a *Robert*-ben található, ahol már 1966-ban megtalálható a szöveg „irodalmi mű” jelentése is, és példaként szerepel a „jól megírt szöveg”⁹ kifejezés. A meghatározás azonban arra is ügyel, hogy ezeket a neologizmusok között tartsa számon. Az átalakulás sebességéről akkor alkothatunk magunknak pontos fogalmat, ha összevetjük e tanúságtétel félnék megfogalmazását Julia Kristeva alig

⁵ *Grand Dictionnaire universel du XIXe. siècle*, XV., szerk. Pierre LAROUSSE, Larousse et Boyer, Paris 1876.

⁶ *Deutsches Wörterbuch*, XXI., Abt. 1, Teil 1, szerk. Jacob GRIMM – Wilhelm GRIMM, Hirzel, Leipzig, 1891 (1937²).

⁷ *Grand Larousse encyclopédique*, X., Librairie Larousse, Paris, 1964.

⁸ *Brockhaus-Enzyklopädie*, XIX., Brockhaus, Wiesbaden, 1973¹⁷.

⁹ *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, VI., szerk. Paul ROBERT, Paris, 1966.

hat évvel későbbi ellentmondást nem tűrő kijelentésével: „többé nem beszélhetünk általánosságban »irodalom«-ról, csak szövegről.”¹⁰ Annyi azonban biztos, hogy a *Robert*-szócikk a megjelenés dátuma miatt is érdekes: nem szabad elfelejteni, hogy ugyanabban az évben, 1966-ban jelent meg Algirdas Julien Greimastól a *Sémantique structurale*, Georges Poulet-től a *Trois Essais*, Gérard Genette-től pedig a *Figures I*. Másrészt ennek az új értelmező szótárnak a keletkezése is figyelmet érdemel, hiszen egy nyelvészekből és szemiotikusokból álló ifjú kutatócsoport hívta életre, és az ő tudományágaik lettek az akkor történő változások fő mozgatóerejévé. Ahogy később Roland Barthes megjegyezte: „Ekkor (1960 körül), a strukturalista nyelvészet fénykorában, újonnan föllépő kutatók – gyakran kifejezetten nyelvészeti iskolázottsággal – elkezdték fölvezetni a jel új kritikai megközelítését és a szöveg egy új elméletét.”¹¹ Ugyanekkor ágazott el a kutatás iránya országonként más és más irányba, és e töredezettségnek megfelelően a „szöveg” kifejezést eltérő jelentésben kezdték el használni. Ettől a pillanattól kezdve már semmilyen nemzetközi találkozón nem lehet beszélni a „szövegről” anélkül, hogy a szó jelentését előzetesen ne kellene meghatározni.

Németországban és valamivel kevésbé az Egyesült Államokban mindekelőtt a kiadói gyakorlattal összefüggésben merültek föl újszerű észrevételek. A figyelem a szövegmagyarázattól a szöveg felé fordult, és a szövegváltozatokat tartalmazó kritikai apparátusra tekintve a keletkezés problémáival szembesült. Ennek apropóján kezdtek el érdeklődni a szövegek megalkotásának kérdése iránt olyan irodalomtudósok, mint Beda Allemann és különösen Peter Szondi Németországban, Victor Tearing az Egyesült Államokban vagy Philip Goskell Nagy-Britanniában. Azonban ez az érdeklődés akkoriban még nem találkozott egyéb elméleti törekvésekkel: nem kapcsolódott sem az angolszász Új Kritika, sem pedig a német szövegnyelvészet irányzatához. Franciaországban teljesen más volt a helyzet. Itt ugyanis a szövegkritika új áramlata annyira bőségesen merített a nyelvészeti modellekből, hogy – visszatérve Roland Barthes hely-

¹⁰ Julia KRISTEVA, „Sémanalyse et production du sens” = *Essais de Sémiotique poétique*, szerk. Algirdas Julien GREIMAS, Larousse, Paris, 1972, 207.

¹¹ Roland BARTHES, „Théorie du texte” = *Encyclopædia universalis*, XV., Encyclopædia universalis France, Paris, 1973, 1014.

zetelemzéséhez – „az irodalom egyik részterülete, *poétika* néven, teljes egészében a nyelvészet fennhatósága alá került (az eltolódás szükségszerűségét már Valéry is fölismerte).”¹² E változás eredményeképp a figyelem a szövegre összpontosult, amely a „szerzői beszéd” és az olvasó tekintete között helyezkedik el, de a kutatás számára elsősorban önálló tárgy. A kritika arra törekszik, hogy tudományos vizsgálat tárgyát lássa benne, és így pontosan elemezhesse a szöveget felépítő formák, jelentések és nyelvi funkciók rendszerét. Ez az új eljárás, mely rövid idő alatt szilárdult meg – lényegében az ötvenes évek második felétől a hetvenes évek elejéig tartó időszakban –, maradandó következményekkel járt. Ha nem is lehet a diskurzusok szintjére érvényes egyetemes mondattant vagy jelentéseméletet kidolgozni a formalista nyelvészet mintájára, mégis néhány fogalom – miként a jel, szerkezet vagy funkció – az elméleti munkákban egyre élesebben körvonalazódott: mindez a szövegkritika visszafordíthatatlan megújulását eredményezte.

Ez a szellemi folyamat sohasem szakadt el az eredetétől, amelyhez mindig egy köldökzsinórú kötéllal kapcsolódott. Az új szövegkritika tárgya továbbra is a szöveg, klasszikus értelemben, tehát a „tiszt és rögzített formájú szöveg”, amely össze nem vethető és szemben áll mindazzal, ami nem ő maga, jöllehet ez a szembenállás többé már nem a vallásos hagyományon alapult, hanem tapasztalati szükségszerűségen, a szöveghatár kérdésén. Ahogyan Michel Arrivé 1978-ban (vagyis utólag, némi időbeli távolságból visszatekintve) megjegyezte:

a strukturalista elmélet valamilyen befejezett terméként tekintett a szövegre [...], amely élesen elválk az elő- és utó-szövegtől, melyek a szöveg határain kívül maradnak (még akkor is, ha magának a műnek részét képezik, amely így egybefogja a szöveget, illetve az elő- és utó-szöveget),

majd fölhívta a figyelmet számos olyan bizonytalanságra, amely ebből a föltételezésből fakad; ilyen például a „diskurzus, szöveg és elbeszélés fogalmai közötti szövevényes kapcsolat.”¹³ A szakszavak használatában

¹² Uo.

¹³ Michel ARRIVÉ, „Grammaire et linguistique. Le Texte” = *Grand Larousse de la langue française*, VII., szerk. Louis GUILBERT – René LAGANE – Georges NIOBEY, Librairie Larousse, Paris, 1978, 6043.

mutatkozó bizonytalanság – miképpen ez ma már világosan látható – egy alapvető nehézség jele: azé, hogy új elméletet kell alkalmazni valamilyen régi tárgyra. Ismét Roland Barthes volt az, aki elsőként ismerte föl: az elméleti kutatás szükségszerűen új szakaszhoz érkezett, melynek az a feladata, hogy új tárgyat alkosson. A hetvenes évek első felében ez volt a *szövegelmélet* irányzatának legfőbb célkitűzése; a szöveg meghatározásához fölhasználta a társadalmi lét (a történelmi materializmus ismeretelméleti modellje) és a személyiség (a pszichoanalízis modellje) kínálta szempontokat. E két tudományterület párbeszéde olyannyira sűrű szövésű elméleti hálót hozott létre, hogy ennek minden szálát most nem kívánjuk fölfejtetni. Ezúttal legyen elég egyetlen példát föl idézni: ekkor bukkant föl a fenotext/genotext fogalom, melyet a francia szemiotikusok szovjet nyelvészekről kölcsönöztek. Először 1972-ben Julia Kristeva mutatja be úgy a fenotextet, mint ami „egy végleges termék; jelentéssel bíró kijelentés”, és ami *hic et nunc* láthatóvá teszi a genotext jelenlétét. Ez utóbbi meghatározása: „végtelen szintaktikus és/vagy szemantikus létrehozás [...], melyet nem lehet a létrehozott szerkezetre korlátozni.”¹⁴ Ebben a megközelítésben a szöveg legbelsőbb lényege nem az elkészült termékben, hanem a term(el)ékenységekben, „a végtelen számú lehetséges műveletben” van. Barthes találó megfogalmazása: „A művet a kezünkben tartjuk, a szöveget pedig a nyelvben”; végérvényesen felcseréli a kifejezések eredetileg rögzített jelentését. Nemcsak az elő-szöveg, szöveg és utó-szöveg között mosódnak el a határok, hanem az írás és a kritika között is: mindkettő olyan körforgás részese, amelyben végtelen számú jelentés örvénylik. Talán éppen az említett körforgásnak köszönhető, hogy a *szövegelmélet* irányzata inkább az új elméleti kérdések megfogalmazásában, mintsem a gyakorlati alkalmazás területén bizonyult termékenynek, minthogy nem jelöl ki semmilyen kizárólagos területet a szövegkritika számára.

Az így kialakult helyzet több szempontból is szemben áll azzal a kutatási irányzattal, amely vele párhuzamosan alakult ki a hetvenes évek első felében, és „genetikus kritika” néven ismert. A *szövegelmélet* irányzatával egy időben jött létre, azt folytatja, és szintén a szöveg és annak keletkezése közötti kapcsolatra, a szövegalkotást szabályozó elvekre, va-

lamint az írással foglalkozó egyén tevékenységére összpontosít. De itt vége is szakad a hasonlóságnak; módszerük és vizsgálatuk tárgya teljesen eltérő. A genetikus kritika módszere nagy tömegű gyakorlati, a szerzői kéziratoknak szentelt munka eredménye, melynek során fokozatosan előtűnt ezen írásos dokumentumok azon képessége, hogy – bizonyos feltételek esetén – megjelenítsék a szöveg keletkezéstörténetét. A genetikus kritika már a kezdetektől fogva induktív megközelítésre épült; egyedi megfigyelések sorozatából kiindulva általános módszertani elveket fogalmazott meg. Ami pedig a tárgyat illeti, a helyzete valamilyen sajátos ketősséggel jellemezhető: egyrészt anyagszerűen megfogható adat (a vizsgált dokumentum), másrészt értelmi munkával létrehozott alkotás (az elő-szöveg). Csakugyan, elemző műveletek szabályozott sorozatával – a kézirat pontos elolvasása, az időrend fölállítása, az írás folyamatának rekonstrukciója révén – a tollvonással létrehozott, megdermedt és szétrobbanó írásképből kiindulva a gondolat és a megalkotás mozgását folyamatában lehet megmutatni.¹⁵ A genetikus kritika módszerét követve először is a kézirattal kell elszámolni, majd pedig az írással, és csak ezek után lehet a szöveghez egy másik szinten, új megközelítésben visszatérni.

A kézirat legfőbb erénye, hogy egyszerre képes megmutatni egy ilyen genetikus vizsgálat korlátait és lehetőségeit. Mindjárt a kezdetben ott emelkedik egy olyan korlát, amely magából a rendelkezésre álló anyagból fakad: nem létező kéziratot nem lehet megvizsgálni. De la Palice ezzel a megállapítással hívja föl a figyelmet a szövegahagyományozás esetlegeségére, amelyről manapság hajlamosak vagyunk elfeledkezni. És mégis: mennyire más lenne az európai irodalomról alkotott képünk azon művek nélkül – ilyen például Pascaltól a *Gondolatok*, Goethétől az *Ős-Faust*, Stendháltól a *Vörös és fehér* [Lucien Leuwen], vagy éppen Kafka regényei –, amelyeket csupán véletlenül, egyetlen fennmaradt kéziratnak köszönhetően ismerhetünk; avagy akkor, ha ránk hagyományozódtak volna azok

¹⁴ KRISTEVA, I. m., 216.

¹⁵ E műveleteket részletesebben most nem elemzem. Tájékoztatásul: *Actes du colloque international sur les techniques de laboratoire dans l'étude des manuscrits*, szerk. Jean GLÉNISSON – Louis HAY, CNRS, Paris, 1974; *Avant-Texte, Texte, Après-Texte*, szerk. Louis HAY – NAGY Péter, CNRS–Akadémiai, Paris–Budapest, 1982; Jean-Louis LEBRAVE, „Le traitement automatique des brouillons”, *Programmation et Sciences Humaines* 3 (1984), 90–106.

a jelentős művek, amelyeknek még a veszteséglistáját is nehéz lenne összeállítani! A történelem kiszámíthatatlan játékához még az emberi szellem nem megismerhető tartománya is társul; még a legépebb, legjobban megőrzött kéziratgyűjtemény is csupán néhány apró töredékét képes föl tártani azon elmeműködéseknek, amelyeknek a lenyomata: az írásfolyamat fennmaradt nyoma nem azonos magával az írással. Elegendő megkérdeznünk erről valamely kortárs író, akinek szabadon tanulmányozhatóak a kéziratai: minden ezzel kapcsolatos elbizakodott föltételezésünkől egy életre megszabadulunk.

Azonban a kéziratok tanulmányozása új lehetőségeket is nyit a kritika előtt. Lehetővé teszi, hogy kézzelfogható, egyértelmű módon, a maga anyagi valóságában vizsgálja meg, ahogyan az író tolla dolgozik. Vagyis a kéziratokat olyannyira erőteljes tényyszerűség jellemzi, amit semmilyen elvont értelmezés sem érhet el, és olyan gazdagsággal rendelkezik, melyet semmilyen elemzői törekvés sem képes kimeríteni. Ez még nyilvánvalóbbá válik azáltal, hogy sajátos tulajdonságaik egész gondolkodásmódunk átalakítására kényszerítenek. Arra kényszerítenek, hogy vegyük számításba az esetlegességet, minthogy a tudásunk minden alkalommal megváltozik, amint jelentős kézirastra bukkanunk, vagy mihelyt valamilyen technikai újdonság révén hozzáférhetünk egy addig még nem ismert adathoz. A kéziratok különféle természetűek lehetnek, ezért a sokféleség kérdéséről is elgondolkoztatnak: olykor a friss ihlet jelei, a távoli emlékezet lerakatai, mint például a följegyzések, jegyzetfüzetek, naplók; olykor az előkészítő munkára utalnak, miként a tervek, vázlatok, forgatókönyvek; olykor pedig a végleges formába öntés munkafolyamatához tartoznak, ahogyan például a vázlatok, az első kidolgozások és általánosabban a piszkozatok. A kéziratok a többalakúság kérdésével is szembesítenek: az írásfolyamat kitör a szóbeli jelek linearitásának medréből, és több területen is szétárad. A szöveg elrendezése a papíron, a lapszéli följegyzések, a betoldások, az utalások, a párhuzamos változatok, az eltérő írásképek, a rajzok és a szimbólumok át- és átszövik a diskurzusokat, és ezáltal megkettőzik a jelentésszerkezeteket, és megsokszorozzák a lehetséges olvasatok hálózatát. Szükséges esetben elegendő egyetlen szó is, melyet az írás elkülönít, hogy ez a szó az egész oldal jelentését maga köré rendezze (Paul Valéry kézirataiban ezeket nevezi Jean Levaillant „záróköveknek”:

szemlélés – ragyogás – vérfertőzés [regarder – luire – incest]).¹⁶ Vagy pedig, miként a *Finnegan ébredése* jegyzetfüzeteiben, egyetlen kézírásos ábra is elég, hogy meghatározza a témát, a személyt, a mitikus-lényegi egységet, mely a szavak egyik vagy másik csoportját irányítani fogja.¹⁷ E példák alapján könnyen belátható: a módszertani megszokásaink azonnal összezavarodnak, mihelyt találkozunk a genetikus kritika által vizsgált anyaggal.

Ez a megállapítás fokozottan igaz, ha a nyersanyagról áttérünk a szellemi alkotások világára. Az elő-szöveg előállítása a burjánzó, ugyanakkor megmerevedett grafikai jelekből egy új olvasatot tesz szükségessé. Ennek az olvasatnak számot kell vetnie a kézírásos lapon található szemantikai és szemiotikai jelentések összességével, hogy feltárhassa a rendszerüket. Ezáltal ez az olvasat a dokumentum és az elő-szöveg között egy sajátos kölcsönhatást hoz létre: a kézirat minden átírását a megfigyelés alakítja, ugyanakkor a megfigyelésnek a vizsgált tárgyhoz kell igazodnia, amennyiben azt a valósághoz híven akarja bemutatni. Ez a kétpólusú viszony jól érzékelhető, ha megfontoljuk: milyen sok útja-módja létezik a keletkezéstörténetek olvasható elbeszéléssé rendezésének. A Proust-kéziratokkal foglalkozó Henri Bonnet és Bernard Brun a folytonos olvasás felé akarnak utat nyitni, és az egymáshoz kapcsolódó elő-szövegek egész sorozatát mutatják be.¹⁸ Ellenkező irányba indult el Dietrich Sattler, aki a Hölderlin-szövegek keletkezését a legmélyebb rétegek szintjéig föl kívánja tártani, és időrendi sorrendben sorakoztatja föl az egyes átdolgozásokat.¹⁹ A Joyce-kutató Hans Walter Gabler és a Kafka-kutató Gerhard Neumann e két módszert egyszerre alkalmazza, és – szinoptikus módon egymás mellé rendezve vagy pedig váltakozó szakaszokban közölve a szöveg helyeket – a kezdeti állapot jövőjét és a szöveg egy állapotát egyszerre

¹⁶ Jean LEVAILLANT, „Ecriture et génétique textuelle” = *Ecriture et génétique textuelle. Valéry à l'œuvre*, szerk. Jean LEVAILLANT, Presses Universitaires de Lille, Lille, 1982, 19.

¹⁷ Részletesebb tájékozódáshoz a *Textes et manuscrits* sorozatban megjelent kötet ajánlható: *Genèse de Babel. Joyce et la création*, szerk. Claude JACQUET, CNRS, Paris, 1985.

¹⁸ Marcel PROUST, *Matinée chez la princesse de Guermantes. Cahiers du „Temps retrouvé”*, kiad. Henri BONNET – Bernard BRUN, Gallimard, Paris, 1982.

¹⁹ Friedrich HÖLDERLIN, *Sämtliche Werke*, kiad. Dietrich SATTLER, Stroemfeld (Roter Stern), Frankfurt am Main, 1976–2008.

mutatják be.²⁰ A választás mindegyik esetben azt példázza, hogy milyen változatos lehet a kéziratok jellege, és hogy milyen sokféle lehet a kiadó elméleti hozzáállása. Azonban mindegyik eljárás megszabadul a hagyományos elrendezéstől, mely a szövegváltozatokat kritikai apparátusban közli, elfordul a puszta tudományos szemponttól, és nyit az elő-szöveg bonyolult világa felé.

E világ bonyolultsága több szempontból is nyilvánvaló. Ha az elő-szöveget szerkesztett tárgyként határozzuk meg, akkor ez azt is jelenti, hogy elfogadjuk, többféle szerkesztési mód létezik. Ez a megállapítás egyformán érvényes lesz az írás elméleteiben és a kiadói gyakorlatban. Az elméleti lehetőségek teljes áttekintése azt kívánná, hogy a szöveg keletkezésének szentelt tanulmányokról összefoglaló képet adjak – ez azonban kívül esik e tanulmány keretein. Az egyetlen dolog, amivel foglalkozni kívánunk: a szövegek sajátos helyzete. Ennek megvilágításához viszont elegendő két olyan elemzési modellhez ragaszkodnunk, melyek az írás egyik, illetve másik jelentésének felelnek meg: az írás mint alkotási folyamat és mint megalkotott tárgy.

Az *alkotási folyamatként* fölfogott írás fogalma kétfajta új megközelítésmódot szült. Az első, kifejezetten analitikus jellegű arra törekszik, hogy azonosítsa, illetve leírja a kéziratokban fölfedezhető áthelyezések, kicserélések, bővítések és csonkítások kombinatorikáját, hogy így megállapíthassa és rendszerezhesse a keletkezés műveleteinek mindegyikét: a tervezést, megszővegezést és átalakítást. A második módszer induktív jellegű. Az előbb felsorolt műveletekből az azokat mozgásba hozó erőkre következtet: az érzelmi ihletre, a képzelet megjelenítő erejére, a nyelvi és ritmikai hatásokra. Az írással mint *megalkotott tárggyal* foglalkozó tanulmányok előtt olyan irányzatok törték utat, mint az amerikai Új Kritika, a német műimmanens interpretáció és a francia strukturalista kritika, amelyek – egymás kezébe adva a pálcát – a szöveg formájával, jelentésével és működésmódjával foglalkozva új távlatokat nyitottak. Azonban egy új probléma is föllépett, melynek a tétjét még ma sem ismertük föl igazán; ez pedig a keletkezés- és szövegközpontú megközelítés közötti

²⁰ Franz KAFKA, *Schriften, Tagebücher, Briefe*, kiad. Gerhard NEUMANN – Jürgen BORN – Malcolm PASLEY, Fischer, Frankfurt am Main, 1982–2004; James JOYCE, *Ulysses*, kiad. Hans Walter GABLER, Garland, New York – London, 1984.

kapcsolat. Közelítsük meg a lehető leghszerényebb módon a kérdést: a szóhasználat vizsgálatával.

Jean Bellemin-Noël²¹ 1972-ben alkotta meg az „elő-szöveg” [avant-texte] kifejezést, amely ezután indult el a méltán sikeres hódító útjára. Lehetővé tette, hogy az addig csak hiányos és zavaros fogalomkészlettel kezelt kéziratok összessége egységes halmazba rendeződjék, és olyannyira megfelelt a nyelv alkotó szellemének, hogy e kifejezés mintájára több neki szimmetrikusan megfelelő szó jött létre, melyek közül legalább egy, az „utó-szöveg” [après-texte] még ma is él. De megalkotva a „szöveg” – „elő-szöveg” ellentétpárt, felélesztette a szöveg-nem-szöveg régi szembeállítását, ami egy elméleti nehézségre világított rá. 1979-ben Jean Bellemin-Noël ezt a kérdést akarta tisztázni, és a genetikus kritikáról írt tanulmányában (*Essais de critique génétique*) így fogalmazott: „A (lezárt, más szóval kiadott) Szöveg és az elő-szöveg között az a különbség, hogy míg az előbbi egy sorsában rögzített, időtlen egésként táruul elénk, addig a második magában hordozza és föl is fedi saját történetét.”²² Látható, hogy ez a tömör, ugyanakkor árnyalt megállapítás előnyben részesíti a tárgyyszerű meghatározást: a szöveg befejezettségét a kiadása igazolja, és rögzítettség – amely egyszerre jelenti a változtathatatlanágát, valamint tartósságát – e társadalmi cél következménye. Egyéb meghatározó tényezők a háttérben ismerhetők föl: a kiadás végrehajtásában megnyilvánuló szerzői akarat, illetve az egésként tekintett alkotás a belső összetartó ereje. Ehhez elegendő hozzáadni az olvasás aktusát, amely minden esetben megvalósítja a szöveget, így megkapjuk azt a négy alapvető tényezőt (szerző, mű, olvasó, társadalom), melyek a szöveg hagyományos meghatározását alkotják. Mindegyik fogalom erősen vitatott, és ezekbe a vitákba most nem akarok naiv módon belebonyolódni. Csak néhány nyilvánvaló tényre hívom föl a figyelmet, hogy megmutassam: mennyire nehéz a négy említett szempont közül bármelyiknek egyetemes érvényt tulajdonítani.

Ha a társadalmi tényezőre figyelünk, akkor a szöveget történelmi folyamatokba ágyazzuk be, ugyanakkor fölfedjük a kulturális elvárásrendszerek folytonos változékonyságát, és hogy saját szempontjaink hogyan

²¹ Jean BELLEMIN-NOËL, *Le Texte et l'Avant-Texte*, Larousse, Paris, 1972.

²² Uő, „Lecture psychanalytique d'un brouillon de poème” = *Essais de critique génétique*, szerk. Louis HAY, Flammarion, Paris, 1979, 116.

is módosulnak. Korunk bőségesen szolgáltat példákat olyan szövegekre, melyekre az előző évszázadban, sőt századunk elején is úgy tekintettek, mint valamilyen cédulagyűjteményre (Arno Schmidt életműve), piszkozatra (Francis Ponge írásai), egy rakat összehordott idézetre (Philippe Sollers első művei); nem is szólva a *Finnegan ébredése*-archetípusról, amely a kortársak „egy keresztretjvényszerű Bibliájának” tekintettek, később azonban a modern szövegalkotás prototípusai közé emelték. Természetesen más korokat vizsgálva is hasonló eredményekre jutnánk.

Még tanulságosabb az olvasás tényezője, mivel nem csak történelmi körülményekhez kötődik. Egyértelmű, hogy az olvasás aktusa szövegeként alkotja meg saját tárgyát. Köztudott továbbá, hogy ez a képesség Mallarmé költészetelméletében nyerte el végső megfogalmazását. Minden olyan dolgot szövegnek tartott, amit a tekintet befog, a tájat is, amelyre a könyvből föltekintve ránézett. De nem kell az írás területét elhagynunk, hogy fölismerjük: az olvasás teszi lehetővé, hogy a kéziratból átlépünk az elő-szöveg világába, és néha eltörli a szöveg és az elő-szöveg közötti választóvonalat is. Mindez különösen igaz azokban az esetekben, amikor az olvasó hozzáfér a vázlatokhoz. Az olvasásnak ez a különös módja ma már a nagyközönséget is elérte; számára készült az irodalmi kéziratok némely új kiadása.

A történelem és az olvasás folytonos átváltozása viszont megkérdőjelezi a szöveg szerkezeti egységének kritériumát is. Tárgyszerűen megfogható kritériumról van szó, hiszen a nyelvet irányító törvényeken alapszik. És mégis, ezek a törvények – beleértve a grammatikai szintet is – erősebben jutnak érvényre Flaubert vagy Proust vázlateiba, mint Céline vagy Joyce végleges szövegeiben. Ezek a megfontolások nem érvénytelenítik az egységesség kritériumát, de arra ösztökélnek, hogy változó, nem állandó tényezők összefüggésében szemléljük. A négy tényező csoportját elemezve már csak azt kell meghatározni, milyen helyet foglal el a megírás művelete: a szerző, akinek döntése elvágja azt a köldökszinórt, mely a művet keletkezéséhez köti, és átbillenti az elő-szöveget a szöveg állapotába.

Persze a szerző a szövegiség [textualité] legnyilvánvalóbb és talán legbiztosabb tényezője, hiszen az egyén meghatározottságát és a társadalmi valóságot köti össze. Mindenesetre ez a legkönnyebben kezelhető tényező – de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy föltétlen érvényű. Van, ami-

kor a két összetevő, az egyén és a társadalom kapcsolata megbomlik: például ha a szerző akarata megtörik a politikai vagy gazdasági körülmény emelte torlaszokon („Agyam a tiltott iratok / csicsergő fecskefészke” – ahogyan Heinrich Heine írja a *Németország. Téli rege* című művében),* vagy ha éppen ellenkezőleg, a nyilvános kiadás az alkotó beleegyezése nélkül történik, akár a végrendelete ellenére, ahogy erre jó példa Kafka esete. De ezeken az egyedi helyzeteken túl általánosságban is igaz, hogy a kiadatlan és kiadott szöveg közötti kapcsolat legalább olyan sokrétű, miként az írás gyakorlata: Claude Simon a szöveg kiadásakor megsemmisítette a kéziratokat; Julien Gracq megőrizte őket, de az asztalfiókba rejtve; Aragon a kézirateit kutatóknak adta; végül Francis Ponge zárja a sort, aki kiadta a vázlateit, így pedig az elő-szövegből szöveget hozott létre.

Összegzésképpen kijelenthetjük, hogy önmagában a szövegiség egyetlen említett tényezője sem képes változatlan és örökérvényű bizonyosságot nyújtani, akkor sem, ha egyesítjük őket: a szöveg története, belső összefüggései, az olvasás, illetve a szerzői szándék nem alkot rendszert. Nem áll rendelkezésünkre olyan négyoldalú prizma, melynek fénytörésében az adott irodalmi tárgyat kivétel nélkül, mindenkor szöveggé lehetne beazonosítani. Egy ilyen eszköz utáni kutakodás feltehetően ugyanúgy sikertelen marad, mint az irodalmiság egyértelmű kritériumainak meghatározása. Ennek alapján kellene azt megállapítanunk, hogy nem létezik a szöveg? Szerintem az is elég, ha leszögezzük: nem létezik kielégítő meghatározása. A felsorolt kritériumok hatékonyan működnek, ha egy olyan változó mező paramétereiként kezeljük őket, amely mezőbe az írás aktusának mindig más és más megvalósulása ágyazódik. Vagyis szövegek, nem pedig *a* Szöveg. Ezért azt javaslom, hogy inkább változtassunk eddigi fölfogásunkon és szókincsünkön, tegyük félre elő-szöveg és szöveg eddigi szembeállítását, és tiszta lapot kezdve vizsgáljuk meg írás és írásmű [l'écriture à l'écrit] kapcsolatát.

Ez a viszony manapság teljességgel ellentmondásosnak tűnik; minden bizonnyal azért, mert még most is nehézségek adódnak megértése közben. Ahogy az imént láttuk, nem tudunk az írás és írásmű között éles határvonalat húzni – azonban összetéveszteni sem lehet őket. A különféle

* Heinrich HEINE, *Németország. Téli rege*, ford. KARDOS László, Magyar Helikon, Budapest, 1962.

műveletekből összeálló (ismétlések, folytonosságok, bővítések és csonkítások) keletkezésmódok és a szöveg kibontakozása között nincs közvetlen megfelelés. A tapasztalat is igazolja, hogy egyetlen tanulmány sem képes kikövetkeztetni az írásfolyamat azon műveleteit, melyek a szöveget létrehozták. Ha visszalépünk a szöveg világából a kéziratok területére, azonnal eltölt minket a fölfedezés érzése, sőt igen gyakran a meglepetésé is; várakozásainkkal ellentétben a szöveg keletkezése ugyanis *más*, mint az írásmű.

Az eltérés egyáltalán nem zavaró, ha csak a keletkezés folyamatát kell leírni. Egy ilyen megközelítés alkalmas arra, hogy eltérő jellegű adatokkal foglalkozzon, mivel az írásfolyamat átrendezéseinek, cseréinek és átdolgozásainak leírásakor teljességgel működőképes, és nem torpan meg a végleges szöveg felszínén, hiszen azt pusztán a keletkezés egyik állomásának tekinti. Nem sokat számít, hogy a szöveg az azt megelőző szöveg-állapotok sorozatába illeszkedik, vagy az egymással vetélkedő változatok egyike. A nehézség akkor jelentkezik, ha a keletkezés dimenzióját megpróbáljuk beilleszteni a szöveg értelmezésének folyamatába.

Abban könnyen megegyezhetünk, hogy az írás az írásműben is tevékeny marad, és hogy – Julian Gracq szavaival szólva – „az egymást követő könyvek szellemei” a befejezett könyvben is ott kísértének, és azt „önnön fényükkel” egyszer s mindenkorra megvilágítják.²³ De hogyan is világítják meg? Az írás mit mondhat nekünk az írásműről? E nehézséggel szembesülve még egy (immáron utolsó) kitérőt kell tennünk és két észrevételt megfogalmaznunk.

Az első megjegyzés a szerzői szerep kérdésére adott válaszunkat érinti. (Vagy helyesebb lenne a válasz hiányáról beszélni?) Az írás szubjektuma a kortárs irodalomkritika peremterületére szorult: kezdetben a tárgyú életrajzi magyarázatok miatt vesztette hitelét, majd a formalista-strukturalista elemzések elméleti szigora üzte a szöveg látóhatárán kívülre. Ma azonban újra az érdeklődés középpontjába került. Ha a kritika az írással foglalkozik, akkor óhatatlanul szembetalálja magát az írás szándékával, amely valahol a tapasztalati világ és a fehér lap között van kifeszítve, és amely ebben a térben mozogva feszültséggel tölti meg azokat az útvonalakat, melyek nyomát az író toll rögzíti. Lehet, hogy a nyom töredékes és

²³ Julien GRACQ, *Lettrines*, Corti, Paris, 1967, 27–28.

A keletkezés útja ismétléseken, bővítéseken és csonkításokon keresztül (Gustave Flaubert, *Irgalmas Szent Julián legendája*, Bibliothèque National de France).

elégtelen, de arra igenis képes, hogy segítségével fogalmat alkothassunk az írás aktusának összetettségéről és belső ellentmondásosságáról. Ellentmondásos egyrészt, mert fölváltva (olykor egyidejűleg) két különböző irányú hatás feszíti: egyik a közlés, másik pedig az elhallgatás felé sodor. Másrészt ellentmondásos a működésében is, ahol a képzelet mechanizmusai és a számító értelem egyszerre érvényesül. Az ellentétes tényezőknek ez a dinamikája olyan alakzatot hoz létre, amely az írásfolyamat lényegéhez tartozónak tűnik, és ezáltal módosítja a szövegről alkotott elképzelésünket és azon fogalmainkat is, melyeket a szövegmagyarázatban használunk.

Először is a mű fogalmát. Kafka művei esetében rendelkezésünkre áll az írásfolyamat füzeteinek egy sorozata, melyekben a szerző különféle szövegegységeket – más szóval: műveket – próbált elhatárolni és megformálni. Ez sok nehézséggel járt, amint erről a mintegy tizenöt történetet tartalmazó gyűjtemény egymást követő kidolgozásai és a kiadatlanul maradt szövegrészek tanúskodnak, valamint az a bizonytalanság, amely az egyes szövegrészletek besorolását (elbeszélés? aforizma?) érinti. Ha különféle módon is, de Leiris jegyzetei, melyekből írásműveit készítette, illetve azok a kéziratok, melyeket Aragon összekever, hogy belőlük készítse el *Théâtre/Roman* című regényét, egyaránt az írás áradó mozgása és a mű rögzített szilárdsága közötti küzdelemről tanúskodnak. Ebből kiindulva biztonssággal tudjuk folytatni azt a gondolatmenetünket, amely egy *életmű* – vagyis egy szerző összes alkotása – egységét, illetve töredezettségét érinti. Másfelől a szövegközöttség vagy történetiség fogalmai is vizsgálhatóak a szerző munkájának fényében, amennyiben a szerző lehetővé tette az őt tápláló dokumentumok, megfigyelések és tapasztalatok megtalálását.

Persze az is igaz, hogy az egyes szerzőknél más és más módon jelenik meg az ellentétes erők okozta belső mozgás: az írás szubjektuma minden esetben egyedi; ez az egyediség pedig akadályozza, sőt lerombolja a tudomány egységesítő diskurzusát. Ez kétségtelenül azt is jelenti, hogy meg kell tanulnunk árnyaltabban fogalmazni, hogy a tárgyunkról képesek legyünk megfelelően beszélni. Ez a megállapítás nemcsak akkor igaz, ha a szerzői szerepet akarjuk újratárgyalni, hanem akkor is, ha valami újat akarunk mondani arról, amit írtak. Ehhez kapcsolódik a második megjegyzésem.

A jelentések, formák és hatásfolyamatok elemzése föltételezi, hogy a szöveget olyan rendszerként kezeljük, melyben kizárólag egyetlen törvényszerűség működik – olyannyira, hogy egyetlen kis részlet módosításával a mű egésze is megváltozik. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból Paul Éluard híres versét (lásd következő oldal):

Kis irkalapjaimra
Padomra és a fákra
Homokra és a hóra
Felírlak én

Itt könnyű megmutatni, hogy a szöveget hogyan izzítja be, hogyan tartja mozgásban, és hogyan delejezi egyetlen szó használatával, amely a kéziratban csak a 21 versszak hosszú füzéréből álló költemény kezdéseként és zárataként bukkan föl:

S ez egy szó erejével
Kezdek el újra élni
Hogy rád ismerjek s neveden
Szólítsalak

Szabadság*

Mi történik akkor, amikor a kéziratból megtudjuk, hogy a *Szabadság* szó kései javítás eredménye (és a szerző elárulja nekünk a kedvesének nevét is, amely eredetileg ezen a szöveghelyen állt)? A válasz ismét attól függ, hogy milyen nézőpontból tekintünk a szövegre. A történeti megközelítés számára mindez teljességgel közömbös: semmi más, csakis a szabadság témája idézte elő a költemény iránti nemzeti lelkesedést az ellenállási mozgalom idején, és semmilyen kézirat sem módosíthatja a társadalmi befogadástörténetnek ezt a tényét, amely immáron az irodalomtörténet része. Éluard szakkutatója úgy látja, hogy az említett filológiai adalék pontosítja és igazolja önnön értelmezését: a szócsere tanúsítja a két téma

* Paul ÉLUARD, *Szabadság*, ford. SOMLYÓ György = *Uő Versei*, ford. ILLYÉS Gyula – RÓNAY György – SOMLYÓ György, Európa, Budapest, 1977, 114, 118.

Liberte

Sur mes cahiers d'écolier
Sur mon pupitre et ces cahiers
Sur la table sur la neige
J'écris ton nom

Sur toutes les pages blanches
Sur toutes les pages blanches
Passe sang papier ou cendre
J'écris ton nom

Sur les armes des guerriers
Sur la couronne des rois
Sur les bijoux des captives
J'écris ton nom

Sur les images dorées
Sur les murs sur les genêts
Sur l'écho de mon enfance
J'écris ton nom

Sur les merveilles des aînés
Sur la peau blanc des poissons
Sur les saisons françaises
J'écris ton nom

Sur tous mes chiffons d'aquarelle
Sur l'étrang sésame maillé
Sur la lac lune ruisseau
J'écris ton nom

Sur la pluie sur la neige
Sur la mer sur les nuages
Sur la montagne décapitée
J'écris ton nom

Sur les dîners des oiseaux
Sur les champs fleuris d'espérance
Sur la mer sur les bateaux
J'écris ton nom

Sur la lampe qui s'allume
Sur la lampe qui s'éteint
Sur mes mains vives
J'écris ton nom

Sur le fruit coupé en deux
Sur le miroir et de ma chambre
Sur mon lit enroulé au monde
J'écris ton nom

Sur mon chignon de tulle
Sur les oreilles dressées
Sur la patte maladroite
J'écris ton nom

Sur la boussole de ma poche
Sur les objets familiers
Sur la fleur de feu d'été
J'écris ton nom

Sur toute chair accordée
Sur le front de mes amis
Sur chaque main qui se tend
J'écris ton nom

Sur la vitre des surprises
Sur les rives atlantiques
Bientôt au dessus du silence
J'écris ton nom

Sur mes refuges défunts
Sur mes phrases brisées
Sur les murs de mon ennui
J'écris ton nom

Sur l'absence sans retour
Sur la solitude nue
Sur les marches de la mort
J'écris ton nom

Sur la terre revenue
Sur la rigueur disparue
Sur l'effort sans successeur
J'écris ton nom

Et par le souvenir d'un mot
De reconnaissance ou de
De sans ne pour la connaissance
Pour se nommer
La terre.

Sur la terre regrettée
Sur la neige d'été
Sur les champs fleuris d'espérance
J'écris ton nom

Sur la terre regrettée
Sur la neige d'été
Sur les champs fleuris d'espérance
J'écris ton nom

Sur la terre regrettée
Sur la neige d'été
Sur les champs fleuris d'espérance
J'écris ton nom

Sur la mousse des aigues
Sur les succursales du progrès
Sur les champs fleuris d'espérance
J'écris ton nom

Sur la terre regrettée
Sur la neige d'été
Sur les champs fleuris d'espérance
J'écris ton nom

Sur la terre regrettée
Sur la neige d'été
Sur les champs fleuris d'espérance
J'écris ton nom

Egyetlen szócsere (Paul Éluard, Szabadság, Musée d'art d'histoire, Ville de Saint-Denis).

közötti rokonságot; a szerelem és a társadalmi elkötelezettség kapcsolata pedig Éluard esetében meghatározza a költői alkotás sorsát. A szöveg-központú vizsgálódás számára bonyolultabb a helyzet. Igaz, a szerkezet szentesíti önnön törvényeit: egyetlen szó kicserélése módosítja az egész művet. A Szabadság nem pusztán a Nuschhöz írt szerelmes vers egyik változata és nem is valamilyen más megjelenési módja; ez egy másik költemény. Ugyanakkor a keletkezés szempontja rávilágít, hogy az a bizonyos első és teljesen különböző mű a szöveg lehetőségeinek egyike volt, és nem rendelődtött alá, nem olvadt bele a második műbe. Más szavakkal: az írás-folyamat nem oldódik föl az írásműben. Talán meg kell kísérelnünk, hogy a szöveget szükségszerű lehetőségként gondoljuk el, egy olyan eljárás egyik megvalósulásaként, amely a háttérben virtuálisan végig jelen van, és az írásmű térbeli mélységét adja. Ebben a nyitott (vagy félig nyitott) térben dől el a mű sorsa: lendülettel és megtorpanással, dadogással és kihagyásokkal, törésekkel és befejezetlenségekkel, csupa zavarba ejtő szövegmozgással. Ebben a mélységes térben nem tűnik el a szöveg, csak éppen olyan tárgyként jelenik meg, amely a hagyományos elképzelésünkhöz képest jóval összetettebb, mai mintáinkhoz viszonyítva pedig sokkal esetlegetesebb. A genetikus kritika okozta megrázkódtatás még tartogat meglepetéseket. A következő évek kutatása – minden bizonnyal – erről fog szólni.

Fordította Acél Zsolt

Bibliography

Louis HAY, „A szöveg nem létezik. Megjegyzések a genetikus kritikához”, ford. ACÉL Zsolt = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 318–338.

Louis HAY, „»Le texte n'existe pas«. Réflexions sur la critique génétique”, *Poétique* 62 (1985), 147-158.